

دکتر عیسی صدیق

استاد ممتاز دانشگاه تهران

طرز کار فروغی در اداره امور دولت

شادروان محمدعلی فروغی ذکاءالملک در طول عمر سراسر پرافتخارش شاغل عالی ترین مقامات ارجمند فرهنگی و قضائی و قانونگذاری و سیاسی بود چون ریاست مدرسه علوم سیاسی - نمایندگی و ریاست مجلس شورایی - ریاست دیوان عالی کشور - وزارت دادگستری و دارائی و جنگ و امور خارجه - نخست وزیری - ریاست فرهنگستان ایران - وزارت دربار، و در هر مقام منشأ آثار جاوید بود و خدمات برجسته بشاهنشاه و میهن خود نمود و نام شریفش زیب صفحات تاریخ ایران است .

آغاز آشنائی بنده با آن بزرگوار از ۱۳۰۲ بود ، موقعی که وزارت خارجه را برعهده داشت . در آن تاریخ بنده در دارالمعلمین مرکزی ریاست

مرحوم ابوالحسن فروغی برادر کهنتر و دانشمند او، بتدریس زبان فرانسه و انگلیسی اشتغال داشتیم و فرزندان برومند ذکاء الملک در آن مدرسه تحصیل می کردند .

در اثر علاقه وافری که ذکاء الملک بفرهنگ داشت گاهی بدارالمعلمین سرمیزد و برای تشویق معلمین و محصلین در هیئت های ممفحنه حضور می یافت . روزی که در جلسه امتحان شفاهی زبان فرانسه شرکت فرموده بود از پیشرفت محصلین اظهار خشنودی و نسبت بروش تدریس بنده ابراز کمال لطف فرموده و در تمام عمر این لطف رو بنزونی رفت .

موضوعی که برای صحبت بنده در این مجلس معین شده طرز کار فروغی در اداره امور دولت است . بنا بر این عرایض باید مربوط بریاست دولت او باشد .

مرحوم فروغی سه بار بریاست دولت برگزیده شد . نخستین بار در آذر ۱۳۰۴ در آغاز سلطنت رضاشاه کبیر بود که زمامداری او حدود شش ماه بطول انجامید ، دومین بار از شهریور ۱۳۱۲ تا آذر ماه ۱۳۱۴ و دفعه سوم از ۵ شهریور تا ۱۸ اسفند ۱۳۲۰ .

در شهریور ۱۳۱۲ که بنده در دارالمعلمین عالی بتأسیس دانشگاه تهران مشغول بودم مرحوم فروغی وزارت فرهنگ را بمن تکلیف فرمود ولی بواسطه محظوراتی که در آن موقع وجود داشت و در جلد دوم کتاب یادگار عمر بدان اشارت رفته نتوانستم افتخار عضویت دولت او را پیدا کنم ولی در سایر امور با آن مرحوم در ارتباط بودم و از محضر شریفش مستفیض میشدم و به اوصاف و ملکات او تا حدی پی میبردم .

در آن زمان مرحوم فروغی ریاست انجمن آثار ملی را نیز بعهده داشت بنابراین در فراهم ساختن موجبات اتمام ساختمان آرامگاه فردوسی در ۱۳۱۲ و در تشکیل و کمک با اداره کنگره بین المللی فردوسی در مدرسه دارالفنون و مسافرت خاورشناسان در مسیر همایونی بطوس در ۱۳۱۳ ، وظایفی که به بنده محول فرمود با نهایت صمیمیت انجام دادم . در ۱۳۱۴ نیز تجزیاتی را که

راجع بوضع لغات و اصطلاحات علمی و فنی در شورای عالی نظام در ۱۳۰۳ و در دانش سرای عالی از ۱۳۱۱ تا ۱۳۱۴ بدست آمده بود در اختیار آن مرحوم گذاشتم که در تأسیس فرهنگستان ایران مورد استفاده واقع شد و از آغاز تشکیل آن مؤسسه بعنوان نیابت در خدمت آن بزرگوار بودم، شرح اقدامات او در فرهنگستان توسط جناب آقای دکتر رعدی باطلاع حضار محترم خواهد رسید. (۱)

در مهر ماه ۱۳۱۹ که تأسیس اداره کل انتشارات بعهده بنده محول شد مرحوم فروغی بفرمان رضا شاه کبیر صدارت شورای عالی انتشارات مرکب از مرحومان علامه محمد قزوینی و دکتر غنی و دکتر شفق و جنابان دکتر سیاسی و دکتر محمود افشار و استاد علی نقی وزیر قبول فرمود و تاشهریور ۱۳۲۰ در تعیین هدف و خط هشی اداره مذکور و حفظ و توسعه و ترویج فرهنگ ایران از راه رادیو و مطبوعات، مملکت را از نظریات عمیق خود بهره مند ساخت.

در سومین دوره زمامداری آن مرحوم در شهریور ۱۳۲۰ در اوضاع بحرانی و استثنائی کشور، ابتدا بعنوان رئیس کل انتشارات سپس بعنوان وزیر فرهنگ از نزدیک شاهد اقدامات و طرز کار او در اداره امور دولت بودم.

عصر روز چهارشنبه پنجم شهریور ۱۳۲۰ وقتی جناب آقای علی منصور نخست وزیر سه روز پس از حمله قوای بیگانه بایران استعفا داد، جناب آقای نصرالله انتظام رئیس کل تشریفات سلطنتی با تلفون از مرحوم فروغی دعوت کرد که در سعد آباد بحضور رضا شاه کبیر شرفیاب شود و کمی بعد با اتومبیل دربار بمنزل او در خیابان سپه رفت و با او رهسپار سعد آباد شد. بر فروغی و خانواده او که بواسطه ناراحتی قلبی در خانه او جمع بودند معلوم نبود دعوت برای چیست و در بازگشت او از سعد آباد همین که برادر و فرزندان او مطلع شدند که آن مرحوم مأمور تشکیل کابینه شده دچار حیرت

شدند و پرسیدند چگونه در آن موقع سهمناک با آن کسالت مزاج چنان مسئولیت خطیر را بعهده گرفته است . آن شادروان در جواب فرمود :

« مملکت شصت سال مرا در آغوش خود پرورده و درهای نعمت را بروی من گشوده و مرا بعالی ترین مقامات کشوری رسانده است و اکنون که رئیس مملکت احساس میکند که ایران بخدمت من احتیاج دارد چگونه ممکن است از رعی که برایم باقیست دریغ کنم ولو اینکه پایان حیات در نظرم مجسم شود ؟ »

همین تقبل خدمت در آن تاریخ و در آن حالت درجه فداکاری و میهن پرستی او را در خدمت شاهنشاه و کشور روشن میسازد و نشان میدهد چگونه در حفظ قانون اساسی و استقلال مملکت کوشید و علی رغم مشکلات موجود با دوراندیشی کامل و منطق قوی و شهامت بی مانند تمایل قلبی رضاشاه کبیر را دایر برکناره گیری از سلطنت و تفویض آن بجاننشین قانونی خود شاهنشاه آریامهر با حسن تدبیر و کمال آرامی و پختگی و ملایمت بر آورده ساخت و از مخاطرات سهمگین که کشور را تهدید می نمود جلوگیری کرد .

روز پنجم شهریور پس از بازگشت مرحوم فروغی از سعد آباد بمحض آگاهی از قبول زمامداری او ، بر حسب وظیفه اداری و بمقتضای ارادت دیرین و همکاری در شورای عالی انتشارات تا آن روز ، بخانه آن مرحوم رفتم و از تقبل مسئولیت خطیر علی رغم کسالت ضعف مزاج بمرض تشکر و تهنیت پرداختم . در جواب من فرمود :

« گرچه موقع بسیار دشوار و مسائل بسیار غامض در پیش است که بنیه سالم و فعالیت شدید می خواهد معذک امیدوارم قضایا بزودی روشن شود و اوضاع متدرجاً بحال عادی برگردد . » وقتی آخرین اخبار داخله را راجع به مباران شهرها توسط قوای مهاجم و پیشروی قشون روس بطرف تهران با اطلاع او رساندم ، در آن ساعات پر از اضطراب چنان قدرت روحی و اخلاقی نشان داد و آثار اطمینان بنفس و اعتماد به آینده کشور و استواری و مردی و عظمت دروجنات او پدید آمد که من شدیداً تحت تأثیر قرار گرفتم و بدستور او همان

شب در رادیو اعلام شد که ذکاء الملک بریاست دولت منصوب شده و بامداد روز بعد یعنی ششم شهریور ۱۳۲۰ هیئت وزیران جدید را به مجلس شورای ملی معرفی خواهد کرد.

همین اعلامیه بواسطه محبوبیت فروغی و اعتماد مردم بکفایت و تدبیر او در آرامش مردم و امیدواری و خوش بینی بحل قضایا تأثیر بسیار کرد. یکی از مهمترین مشخصات طرز کار مرحوم فروغی در اداره امور دولت دقت فوق العاده بود در انتخاب اشخاص. او به شیخ اجل سعدی سخت ارادت میورزید و تقریباً تمام آثار او را برای طبع تنقیح و تصحیح کرده بود و بسیاری از اندرز های او را از حفظ داشت و آنها را در زندگانی بکار می بست از جمله این دوبیت را:

گرت مملکت باید آراسته مده کار معظم بنو خاسته
نخواهی که ضایع شود روزگار بنا کار دیده مفرمای کار

و در تشکیل دولت جدید که روز پنجشنبه ششم شهریور ۱۳۲۰ به مجلس شورای ملی معرفی کرد مدلول دوبیت مذکور را با تمام ضیق وقت و شتابی که در کار بود رعایت فرمود.

در آن ایام پر از نگرانی و آشوب مهمترین وظیفه دولت روشن ساختن سیاست مملکت نسبت بآینده و مذاکره با دول مهاجم بود. برای این کار فروغی با نصب مرحوم علی سهیلی بوزارت خارجه حسن انتخاب خود را نشان داد.

سهیلی از اعضاء قدیمی وزارت خارجه بود و از اواخر ۱۳۰۰ خورشیدی قریب دو سال در مسکو زیر نظر تقی زاده مشغول مذاکره و عقد بازرگانی و پستی و کنسولی با دولت جماهیر شوروی بود و زبان روسی را فرا گرفته بود و با عده ای از رجال روسیه آشنا شده بروحیه آنها پی برده بود و همین اوصاف موجب کامیابی او در مذاکرات با اسمیرنوف سفیر شوروی و دولت روس بود. حسن انتخاب دیگر فروغی در همان ایام تیره و تار مربوط بحکومت نظامی پای تخت بود.

در آن اوقات ستون پنجم در داخل کشور و رادیوهای بیگانه از خارج کشور در مردم تولید رعب و وحشت میکردند و اخبار دروغ و مدعش پراکنده میساختند مانند بمباران سعد آباد توسط هواپیماهای روس و عزیمت رضاشاه کمبر باصفهان و تغییر پایتخت و حرکت قشون روس بطرف تهران . فروغی حکومت نظامی تهران را به سپهبد امیراحمدی واگذار فرمود که در آن موقع تنها افسری بود که مفتخر بدرجه سپهبدی بود و به شاهدوستی و قوت اراده و سرعت تصمیم مشهور بود .

روز شنبه هشتم شهریور وقتی سپهبد امیراحمدی نخستین اعلامیه حکومت نظامی را منتشر کرد و عده ای سواره نظام را مأمور گشت در خیابانها نمود در روحیه مردم چنان تأثیر کرد که مغازهها و دکانها ظرف سه چهارروز باز شد و کسانی که از ترس ناامنی عازم مسافرت بودند از حرکت منصرف شدند و کمبود خواربار که در اثر وارد نشدن آرد و گندم بشهر مردم را تهدید به قحطی میکرد بتدریج برطرف شد .

دومین مشخص عمده طرز کار فروغی در اداره امور دولت آزاد گذاردن وزرا در کار خود بود مشروط بر اینکه اولاً سیاست عمومی دولت را رعایت کنند و در کلیات امور خود را مسئول اعمال دولت بدانند ثانیاً تصمیماتی که میگیرند طبق قوانین موضوعه باشد .

فروغی به کسانی که بهمکاری خود دعوت نموده بود اعتماد داشت و در جلسات هیئت دولت با آراء و عقاید هر يك از وزرا احترام میگذاشت و در امور داخلی وزارتخانه هاما دخله نمیکرد . خود بنده در وزارت فرهنگ و دانشگاه تهران تصمیماتی که طبق قانون اتخاذ کردم مانند دعوت هیئتی از استادان نامور دانشگاه کلمبیا برای معاینه مدارس ایران و کمک با اصلاحات آنها - تصفیه و اصلاح دانشکده حقوق و بعضی از ادارات وزارت فرهنگ - دادن اختیار حل و فصل امور بر رؤسای ادارات - تأسیس شورای فرهنگ در شهرستان ها مستقلاً و بدون احتیاج بمراجعه بر رئیس دولت صورت گرفت . تنها در مواقعی

که به نخست وزیر شکایتی برده میشد. از وزیر مسئول در خلوت با نهایت ملامت و ملاحظات توضیح میخواست و دستور مقتضی صادر میفرمود.

سومین مشخص عمده طرز کار فروغی در امور دولت موقع شناسی او بود. فروغی شم خاصی برای تشخیص بهترین موقع برای اقدام به مهمترین و فوری ترین کار داشت. هیچ فراموش نمیکنم که روز جمعه هفتم شهریور ۱۳۲۰ بساعت ده و نیم شب آن راد مرد سالخورده بیمار از منزل خود بخانه من تلفون کرد و اعلامیه ای دیکته نمود که فوراً در رادیو منتشر شود. بدستور تلفونی بنده موسیقی آن ساعت رادیو قطع شد و اعلامیه دولت با اطلاع عموم رسید.

مقاد اعلامیه این بود که مردم متانت و خونسردی خود را حفظ کنند و به اراجیف و اخبار مفسده انگیز ترتیب اثر ندهند و مطمئن باشند که جای نگرانی نیست و دولت بوظایف خود عمل میکند و موجبات آسایش عموم اهالی را فراهم میسازد. در آن ساعت شب که عده ای از توانگران و صاحبان جاه و مقام از ترس بهم خوردن اوضاع و ورود قشون روس به تهران و علی رغم فقدان بنزین و تعطیل فروشگاههای نفت و سایر وسایل عزیمت باصفهان و شیراز را تهیه می کردند اعلامیه دولت تأثیر فوق العاده در تسکین مردم کرد و مانع بی نظمی و هرج و مرج گردید.

این شم موقع شناسی را فروغی در مورد اخذ تعهد از دول مهاجم به تخلیه ایران از نیروهای بیگانه در پایان جنگ جهانی دوم بعد اکثر بکار برد. از ساعتی که زمام امور را بدست گرفت همواره در این فکر بود که پس از متوقف ساختن حرکت قشون روس بطرف تهران و بیرون آوردن مملکت از حال اشغال نظامی، برای بیرون رفتن نیروهای بیگانه از ایران در خاتمه جنگ، تعهد رسمی بگیرد.

در آن موقع دولت جماهیر شوروی در مقابل هجوم برق آسای قشون آلمان به قفقاز شمالی، احتیاج حیاتی بکمک دولت انگلیس داشت و بحکم

لزوم تا حدی به پیشنهاد های دولت انگلیس روی موافق نشان میداد .
 فروغی میدانست که با سوابق رقابت دیرین انگلیس و روس ، نفع
 انگلستان درین است که بعد از جنگ قشون روس از ایران خارج شود . از
 قرارداد عدم تعرض روس و آلمان مورخ مرداد ۱۳۱۸ و مواد محرمانه آن
 آگاه شده بود . اطلاع هم حاصل کرد که هجوم قشون روس بخراسان در
 سوم شهریور برخلاف موافقت و سیاست دولت انگلیس صورت گرفته . اختلاف
 بین دول روس و انگلیس را در یادداشت های متبادل با ایران از ۷ تا ۱۸ شهریور
 ۱۳۲۰ بویژه در قسمت امتیاز نفت خوریان و اختلاط نظامیان بیگانه بامردم
 ایران در مدنظر داشت .

بنابر این موقع رامنتم شمردو بادولت انگلیس عقد قرارداد در میان گذارد
Sir Reader Bullard و برای نیل باین مقصود تقریباً هر روز سررید بولارد
 سفیر انگلیس را بمنزل خود دعوت میکرد و در شهریور و اوایل مهر ماه
 بواسطه گرمی هوا در زیر زمین خانه خود با او خلوت و مذاکره میکرد و در
 باب عقد قرارداد پافشاری مینمود و معتقد بود تا زمانی که احتیاج بحمل
 مهمات و خواربار از راه ایران فوق العاده شدید است باید قراردادی بسته شود
 و در کابینه ای که در روز ۳۰ شهریور ۱۳۲۰ تشکیل گردید و بنده وزارت
 فرهنگ و ریاست دانشگاه را بعهده داشتم دولت انگلیس طرح قرار داد را
 تهیه کرد و توانست در اثر اوضاع جنگ در آن ایام ، موافقت دولت شوروی
 را بدست آورد .

متن انگلیسی قرارداد بدولت تقدیم و در وزارت خارجه بفارسی ترجمه
 شد و تطبیق متن با ترجمه بعهده بنده واگذار گردید و پس از طرح در جلسه
 هیئت وزیران به مجلس شورای ملی تقدیم شد و در بهمن ۱۳۲۰ بتصویب
 رسید و چهار سال بعد در ۱۳۲۴ که جنگ پایان یافت و در موقع مقرر نیروی
 شوروی ایران را تخلیه نکرد و باراده راسخ و شجاعانه شاهنشاه آریامهر شکایت

ایران در شورای امنیت سازمان ملل متحد مطرح گردید ملاحظه شد قرارداد مذکور چه سند با ارزش و قاطعی برای اثبات حق و پیشرفت مقاصد ایران بود و بالاخره باعث بیرون رفتن قشون روس از ایران در اردی بهشت ۱۳۲۵ گردید .

این بود شمه ای از طرز کار فروغی در امور دولت در ایامی که بنده با آن مرحوم افتخار همکاری داشتم و در اینجا بطور نمونه بعرض رسید .
فروغی علاوه بر احراز عالی ترین مراتب فضل و دانش که موضوع بحث آقایان مینوی و حبیب یغمائی است و علاوه بر خصائلی که از او ذکر کردم ، عارف و حکیم و خدا پرست بود. آرامش خاطر و صفای باطن داشت - با اخلاص تام شاهنشاه را ستایش میکرد - در زمانداری او عقیده افلاطون که بهترین دولت آن است که حکیم حاکم شود مصداق پیدا کرد - در هر مقام که بود بدون تکلف و بسادگی میزیست - بمال و عنال دنیا توجه نداشت - نسبت بامور مملکت راز دار بود و از تظاهر پرهیز میکرد - در استغناء طبع و عزت نفس و مناعت سرمشق بود ... حقیقت آن که مکارم اخلاقی او بحدی است که من از ذکر تمام آنها عاجز دارم .

فنون و فضل و را غایتی و حدی نیست که نفس ناطقه را قدرت بیان مانند همین قدر کافی است عرض کنم که صفات و ملکات و خدمات فروغی بحدی بزرگ و برجسته است که اکنون دانشگاه تهران پس از ۲۹ سال که از رحلت او گذشته این مجلس را با حضور بزرگان و دانشمندان کشور برای تجلیل از شخصیت بارز او برپا کرده و بذکر جمیل از مناقب و مقامات معنوی او می پردازد (۱) .

خنگ تنی که پس از وی حدیث خیر کنند
که جز حدیث نمی ماند از بنی آدم

۱- این مقاله متن خطا به جناب آقای دکتر صدیق است در مراسم بزرگداشت مرحوم فروغی در دانشگاه تهران .